

posebno obilježeni nekim znakom radovi objelodanjeni u knjizi. Izrađeno je i Kazalo imena, pa je i njime olakšano čitaocu korištenje priloga i objavljenih podataka.

Ovu našu informaciju završili bismo Karamanovim riječima zato što one izražavaju i naše mišljenje, a želimo da budu s vremenom ako ne potpuno a ono bar djelomično ostvarene. Karaman je, naime, s pravom ustanovio da »Pojedini prilozi objavljeni u ovoj knjizi omogućavaju bolje i detaljnije upoznavanje nekih važnijih kretanja [...]. No njihova je osnovna zajednička namjena da na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja doprinesu uočavanju bitnih, ključnih pojava i problema, te da tako budu podsticaj za buduće napore naših znanstvenika u osvjetljavanju povijesti privrede i društva Hrvatske u 19. stoljeću.«

Miroslava Despot

VERA ST. ERLICH: JUGOSLAVENSKA PORODICA U TRANSFORMACIJI. Studija u tri stotine sela. Liber, Izd. Instituta za književnost, Filozofski fakultet, Zagreb 1971, 514 str.

Prošle godine, u izdanju »Liber«, po drugi put je kod nas publicirana opsežna studija V. Erlich o transformaciji jugoslavenske porodice (prvo izdanje objavilo je IP »Naprijed« — Zagreb 1964. god. pod naslovom »Porodica u transformaciji — Studija u 300 jugoslavenskih sela«, 490 str.). V. Erlich (rođena u Zagrebu; studirala psihologiju u Zagrebu, Beču i Berlinu; do rata vodila brojna socijalno-psihološka istraživanja; od početka rata do 1960. god. bila van zemlje, od toga 8 godina u Italiji gdje je radila kao socijalni radnik pri UN i 10 godina u SAD kao predavač na University of California u Berkeleyju; danas predaje socijalnu antropologiju na Sociološkom odsjeku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) objavila je niz knjiga i članaka na hrvatskom, engleskom i njemačkom jeziku, od kojih su najzapaženiji odjek imale dvije: »Porodica u transformaciji...«, koja je 1966. god. objavljena i na engleskom jeziku (»Family in Transition, A Study of 300 Yugoslav Villages«, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, USA), i »U društvu s čovjekom — Tragom njegovih kulturnih i socijalnih tekovina« (»Naprijed«, Zagreb 1968, 400 str.).

Studija o jugoslavenskoj porodici u transformaciji, koju ćemo ovdje ukratko izložiti, nastala je u periodu od 1937. do 1941. god. na prijedlog »nekolicine bosanskih studenata i mladih učitelja iz čitave zemlje« (15), a plod je uspješne suradnje više od tri stotine suradnika, pretežno učitelja, koji su proveli anketu, i znanstvenika koji su pomagali u statističkoj i metodološkoj obradi podataka. Od posljednjih posebno se ističu, od domaćih: S. Vukosavljević, Đ. Tasić, D. Franković, dr R. Bićanić, inž. B. Teodorović, prof. J. Đorđević i D. Jovanović, a od inozemnih znanstvenika: prof. M. Jahoda (izdala udžbenik o metodama socioloških ispitivanja), A. L. Krober i R. H. Lowie (glasoviti američki antropolozi). Zbog ratne opasnosti, anketa je provedena užurbano i uz velike napore. Materijali ankete su u posljednji čas prebačeni u inozemstvo i tako spašeni.

Suradnicima i »požrtvovnim prijateljima, koji su pomogli da se sačuvaju dokumenti jedne epohe, kojoj je bilo suđeno da nestane, palima i preživjelima« (17), posvećuje autorica svoju knjigu.

Osnovni je cilj istraživanja sagledavanje promjena u jugoslavenskoj porodici na selu, u kojoj se »čitav sklop tradicionalnih običaja, normiranih odnosa i automatiziranih reakcija naglo raspadao [...]. Socijalno-psihološki aspekti porodice bili su u centru istraživanja« (26), odnosno najveća pažnja posvećena je unutrašnjoj strukturi i odnosima u porodici.

Istraživanje se zasnivalo na upitniku sa 126 pitanja (na 23—4 str. dan je popis suradnika ankete, a u dodatku knjige originalni upitni arak, popis istraženih sela i indeks), koji je ujedno predstavljao i metodologiju istraživanja, a metoda obrade podataka izgrađena je »na principu pripadnosti (regionalne) u sasvim specifičnom smislu« (29). Naime, sela (a ne porodice) bila su jedinice ankete, a njih je trebalo razvrstati po regionalnoj obojenosti i u vremenskom slijedu. Ukrštanjem nacionalnih, vjerskih i regionalnih specifičnosti, autorica je razvrstala područja po njihovoj starosti (ansjenitetu), i tako dobila dva osnovna tipa područja: »starinsko« ili »patrijarhalno« i »moderno« (područje u »burnoj preformaciji« i područje »s kontinuiranim razvitkom« ili »u novoj ravnoteži«). Objektivno obilježje ansjeniteta autorica je našla »u datumu emancipacije od turske vlasti [...]. Nanizana od starinskih prema modernima [...] 'historijska područja' čine ovaj red« (31): 1. Makedonija muslimanska (albanska ili arnautska sela u Makedoniji i Sandžaku), 2. Makedonija kršćanska (pravoslavna sela Makedonije, Sandžaka i Kosmeta), 3. Bosna muslimanska, 4. Bosna kršćanska (pravoslavna i katolička sela), 5. Srbija (u granicama prije 1912. god.), 6. Hrvatska (u granicama prije ujedinjenja): a) jugozapadna, b) srednja, c) Slavonija i 7. Primorje (sela koja nisu više od 5 km udaljena od mora). »Crna Gora i Vojvodina samo su djelomično uključene u statističku obradu [...]. Slovenija na žalost nije bila obuhvaćena anketom« (33). Veliki problem bio je u tome kako da se porodični odnosi, koji su u biti kvalitativne naravi, kvantificiraju. Autorica je djelomično našla izlaz u mnoštvu grafikona (ima ih 77) i tabela. Grafikoni, regionalni i po tipovima, omogućuju pregledno uočavanje problema i podataka, a kod interpretacije odgovora »brzu orijentaciju o tendencijama i pokretanju krivulja« (500).

U trinaest poglavlja ove knjige dan je pregled i rezultati svih ključnih obilježja, odnosa i pojava razvijenosti i tendencija transformacije jugoslavenske porodice neposredno pred rat, koji su, na temelju izvorne građe, grafički prikazani varijacijama svih tih odnosa po regijama.

Analiza porodičnih odnosa počinje izučavanjem položaja oca u porodici, jer je »pozicija oca ključ [...] za razumijevanje patrijarhalnog sistema [...]. U tom je sistemu porodična hijerarhija izgrađena po spolu i po starosti. Muški princip ima prednost nad ansjenitetom [...], (a) za poziciju muškarca odlučan je redoslijed starosti« (35). Položaj oca u porodici ogleda se u ovim pojavama i odnosima: u odnosu sinova prema ocu (tu se najbolje može sagledati sankcionirano pravo u smislu porodične hijerarhije), koji se dijeli u tri kategorije: strahopoštovanje ili poštovanje prema ocu (u intaktnom patrijarhalnom redu), dobar postupak ili indiferentnost (na završetku procesa dijeljenja zadruga) i teški spоровi i sukobi (u fazi preformiranja ekonomije); u ceremonijalu poštovanja, ljubljenju u ruku (patrijarhalna) i oslovljavanju sa »vi« (zapadnjačka, feudalna obojenost); u uskraćivanju respekta (kod preformiranja zadruga u individualne

posjede); u načinu kojim stariji izgrađuju autoritet (»čini se da je samo onaj autoritet osiguran koji, doduše, raspoláže sredstvima za svoje održanje, ali ih nikada ili samo rijetko upotrebljava«, 54); u oblicima kažnjavanja djece; u tome kako mladi primaju autoritet (tri grupe: grupa »poslušnosti«, »s otporom« i »s teškim konfliktima«); i u promjenama u autoritetu oca. Otac-starješina u patrijarhalnom režimu, usprkos povlaštenom položaju, ne postupa samovoljno, nasilno i ne zloupotrebljava svoju vlast. »Prava sviju članova porodice upravo u patrijarhalnoj fazi najbolje (su) osigurana« (69). Obzir prema slabijima velik je i zazire se od nasilja. »Naprotiv, u fazi razgrađivanja patrijarhalnog režima sva su prava članova neosigurana, i svatko se mora za njih boriti: „pravo jačega“ prevladava« (69). Sinovi, i to po zakonu, imaju manja prava na imetak nego prije (u zadruzi), te postaju na nov način ovisni o ocu, koji postaje samovlasnik imanja. Borba sinova za emancipaciju odvija se na štetu slabijih, a često i uz nasilje i beskrupuloznost prema starijima (ocu). Analiza položaja oca u porodici, na temelju prikupljenog materijala u mnogim jugoslavenskim selima, ukazuje na neke prednosti patrijarhalne organizacije (povlašten položaj starijih opravdan je pošto je utemeljen na iskustvu i znanju, starješina zadruge je onaj koji to uistinu i zaslužuje, briga roditelja za djecu je prestanta i duboko moralna, mladi se razvijaju imajući pred očima napredovanje, uvaženosť i povlašćeni položaj kad ostare i sl.) i na prednosti organizacije porodice u područjima »s novom ravnotežom«, u kojima, doduše, još nepotpuno, vlada ideja jednakosti između sviju članova porodice, ali ukazuje i na velike nedostatke porodice u raspadanju, koja je rezultat prodora novčane i tržišne ekonomije na naše selo. Hipoteza socijalno-psihološke literature o štetnosti autoritativne porodice za razvitak mladih nije potvrđena u ovom istraživanju, jer nasilne i bezobzirne karakteristike javljaju se tek rušenjem porodične hijerarhije, a, uz to, »pozicija oca porodice na slavenskom jugu nije tipično autokratska [...], pa (autoritet) nema onih štetnih posljedica kao što strogi autoritet navodno ima u urbaniziranoj sredini« (70).

Drugo poglavlje knjige posvećeno je ulozi majke i svekrve u porodici. »U svim našim područjima opaža se naročita ljubav i srdačnost prema majci« (71), koja je često izraz opreke prema ocu (»Kažeš mama ili maaajka puna su ti usta, dugo treba da izustiš. Kad kažeš ćaća — prazna usta i za čas izbaciš? (Vojna krajina)« [71]). Opći položaj žene u svim našim područjima, naime njen podređeni položaj, kao i mogućnosť žene da ispoljava nježnosť ne uzimajući u obzir odstojanje, autoritet i disciplinu, dovode do toga da djeca prema majci »ne razvijaju ambivaletne osjećaje kao prema ocu« (71). Međutim, sukobi se javljaju u odnosu majke s oženjenim sinom i sňahom, jer u svim našim područjima sňaha dolazi u kuću roditelja svoga muža, a majka u kući tako postaje svekrva, odnosno dobija i ona starješinsku poziciju i vlast, a to onda nužno rezultira konfliktima, sličnim onima između oca i sina. Uloga majke i svekrve najbolje se može sagledati pomoću ovih pokazatelja: vrste majčinih saveznika (»u sredini gdje su svi odnosi uravnoteženi i tradicijom utvrđeni nema grupacija ni saveza unutar porodica« (72), iako svagdje nailazimo na savez između kćerke i majke, a on značajan zato što je »u otvorenoj [...] protivnosťi s patrijarhalnim principom o dragocjenosťi i uvaženosťi muškaraca« [77]); odnosa svekrve i sňahe (konflikti su česti u područjima previranja, dok ih u patrijarhalnom režimu nema, jer »oženjeni sin [...] ima visok rang [...] i dosljedno tome podupire roditeljski autoritet (80) [...]. Čini se da su odnosi u porodici u mnogo stabilnijoj ravnoteži tamo gdje neki član predstavlja visoki autoritet, nego tamo, gdje

svi članovi imaju jednaka prava« [85]); držanja sina u odnosu između majke i žene; i stavova javnog mišljenja o svekrevi i snahi (javnost u svim krajevima ne podupire snahu, ali »kod raspadanja patrijarhalnog režima ne da se nestajanje starješinskog autoriteta zakrčiti ni jakim pritiskom čitave javnosti« [92]). Odnos brata i sestre predstavlja zahvalnu temu za istraživanje porodičnih odnosa, jer se u tome odnosu »jasno ogledaju svi elementi porodičnih odnosa [...] (i) u nekom čistom obliku se reprezentira [...] 'porodični odnos' u svom emocionalnom kao i hijerarhijskom aspektu« (96). Taj odnos autorica analizira pomoću: pozicije sina i kćeri u porodici (»nebrojeni znakovi ukazuju na veću uvažnost muškog spola [...]. Jednako se sažaljeva onaj koji uopšte nema djece i onaj koji ima samo kćeri' (Crna Gora, srez Bar)« [96]); samog njihova odnosa (sankcionirana superiornost brata nad sestrom u patrijarhalnoj sredini ne dovodi do njihovih loših odnosa, jer brat zaštićuje sestru, »ali u kasnijim fazama [...] njegov protektorat izaziva otpor sestara« (99), osim u područjima postepenog razvitka gdje »dobri odnosi nisu povezani s povlaštenim položajem brata« [105]); odnosa starijeg i mlađeg brata (»prvenstvo starijeg brata nad mlađim nije tako simptomatično za intaktnost patrijarhalnog života kao starješinstvo mlađeg brata nad starijom sestrom« [106]); starješinstva i bratske ljubavi (u patrijarhalnoj sredini dobri odnosi vladaju ako je osigurano starješinstvo brata, a u »modernoj« ako starješinstva nema, dok u područjima u novoj ravnoteži dobri odnosi su rezultat jednakosti članova porodice, iako »oni [...] nikad ne dostižu ni toplinu ni stabilnost odnosa brata i sestre u patrijarhalnoj sredini« [110]); i odnosa prema »rođenoj« sestri i »dovedenoj« ženi (u patrijarhalnoj sredini bolji su odnosi prema »rođenima« nego prema supružniku — »odnos muškaraca prema sestri i prema ženi stoji [...] u nekoj konkurenciji« (112), u »modernoj« sredini odnosi su jednaki, a u područjima nove ravnoteže »pokazuje se [...] jača povezanost sa ženom, a bez poremećaja dobrih odnosa sa sestrom« [113]).

Iako odnosi momaka i djevojaka nisu zapravo porodični odnosi, V. Erlich im ipak poklanja cijelo poglavlje u knjizi, jer se pomoću njih mogu sagledati neke karakteristike porodičnih odnosa, pogotovo što su odnosi momaka i djevojaka često »priprava i uvod za ženidbu i osnivanje porodice« (114). Ti odnosi analizirani su proučavanjem: brana (ili zabrana); odstupanja od djevojačke »čestitosti« (u svim područjima, izuzev muslimanskih, ima odstupanja; patrijarhalni režim ograničava slobodu djevojaka, ali ona zato uživa punu zaštitu; područja u burnom previranju toleriraju djevojačku »slobodu«, ali to djevojkama donosi i velike opasnosti, dok u fazi preformacije« [126]); zaštićenosti djevojaka (javnost patrijarhalne sredine »obično uspješno utječe na mladića [...], (dok) modernija područja pokazuju mnogo više ravnodušnosti za sudbinu [...] djevojke« (127); presija javnosti moguća je samo kod prvih potresa patrijarhalnog reda, jer u intaktnom patrijarhalnom redu »nije potrebna, u kasnijem nije djelotvorna, dok u sredini s novom ravnotežom ponovo nije potrebna« [130]); nebrige za djevojku i vanbračne porode (»vanbračni porodi nisu tako siguran znak za nagli slom patrijarhalnog života« [132]); odnosa mladića (muškarcima se općenito dozvoljava ili oprašta griješenje protiv moralnih zahtjeva; »uzajamna veza između očevoг autoriteta i apstinentnog života mladića (je) jaka [...] obje pojave spadaju među sigurne indicije intaktnog patrijarhalnog režima i naturalnog gospodarstva« (140); hipoteza dra Wilhelma Reicha, da »potiskivanje omladinskog seksualiteta predstavlja najjaču potporu za autoritet roditelja« (139), ovim istra-

živanjem nije potvrđena, jer je u mnogim krajevima primijećeno da se »mladići [...] prije emancipiraju od oca, a tek kasnije napuštaju spolnu apstinenciju« [140]); i običaja »pokusnog braka«, »divana«, sevdaha i sevdalinki itd.

Peto poglavlje knjige posvećeno je analizi ženidbe i udaje, koja je, kako kaže V. Erlich, »nesalomiva [...] u jugoslavenskim selima; želja za ženidbom i udajom je općenita. Nema običaja ili institucija koji bi stvarali samce [...]. Neoženjeni muškarci i neudate žene nemaju uopće ekonomskih mogućnosti niti imaju neki priznati status; njihovu sudbinu svi smatraju nesretnom« (150). Problemi ženidbe i udaje obuhvaćeni su: mogućnošću udaje (»teškoće za udaju povećavaju (se) svakim korakom kojim se neko područje udaljuje od naturalne privrede i patrijarhalnog režima« [151]); omjerom spolova (neočekivana muška većina u patrijarhalnim područjima izazvana je ili većim pomorom ženske djece, jer porodica veću pažnju posvećuje muškoj djeci, ili velikim pomorom žena u porođima; »premda izgleda apsurdno, ipak je činjenica u koju se ne može sumnjati, da je posljedica velike smrtnosti žena povoljnija pozicija žene kao udavače« [159]); utjecajem sa strane pri izboru bračnog druga (»budući da seljački sin vodi ženu u roditeljsku kuću, mora da uzme u obzir želje svojih roditelja« [160]); motivima za izbor bračnog druga (u patrijarhalnim i naprednim područjima materijalni interes je »nevažan«, a ističe se »dobar glas porodice« ili »ljubav«, ali ipak materijalna zainteresiranost nije doslovno povezana s kapitalističkom penetracijom, jer se »regionalni momenti čine [...] u toj domeni važniji nego stadij razvitka« [168]); običajima otkupnine za ženu (obično za djevojačku opremu, dakle nije posrijedi kupovanje žene; karakteristično za »starinska« područja; »Ponekad se desi da se nađe verenica i besplatno ali od takve devojke svet beži (171) [...]. Da je što valjala ne bi mi je džaba dali' (Makedonija« [172]), otmicama (karakteristične za područja koja su bila pod turskom vlašću; nasilne otmice su vrlo rijetke, u većini slučajeva radi se o sporazumu, fiktivnoj otmici ili prebjegavanju; sredine s intaktnim patrijarhalnim režimom ne odobravaju otmice, jer ne odobravaju samovoljan postupak mladih uopće) i mirazom (patrijarhalni i zadružni red ne poznaje miraz, dapače smatra ga »vrhunacem nepravde i nedostojnosti« (187); miraz je prije simptom otežanosti udaje nego porasta materijalnog momenta); podacima o dobi ženidbe i udaje (uvijek ide ukorak s ekonomskim promjenama); i analizom promijenjenih uloga (»novo vrijeme je donijelo svim jugoslavenskim područjima pogoršanu 'konjunkturu' za udaju [...] i žensku većinu (205); dragocjena i tražena djevojka patrijarhalne faze ustupa mjesto momku).

Odnosi muža i žene proučeni su pomoću ovih pokazatelja: obavezna poniznost mlade žene (oblici: ljubljenje ruku muškarcima (obično svekru), svlačenje obuće i stajanje pri jelu; »djevojka koja se uda ne postane samo žena, nego u prvom redu snaha« [207]); autoritet muža (rastojanje između muža i žene je veće nego između oca i sina; »Čini se da je autoritet muža popustio. Na žalost to nije neki uspjeh žene niti emancipacija, nego se čini da je uzrok slabljenje morala kod obe strane' (Srez Brčko, kršćanska Bosna« [219]); promjene u autoritetu muškaraca (»očev autoritet (se) ranije razgrađuje nego mužev [223]); revolt i mirenje s položajem žene (»dominira životni osjećaj bez nade i bez poleta (227) [...]. Nervozni simptomi kod mnogih seljakinja znak su za veliku napetost koja ne nalazi oduška u otvorenoj borbi« [232]); pojave surovosti i batina (javljaju se u fazi raspadanja patrijarhalnog života i zadruga, »kad se formiraju nove pozicije u porodici (235) [...]. 'Ako ne biješ ženu za 40 dana poludi' (Srez moravski« [240]); disciplinsko pravo muža; grubost i blagost u porodici;

i savjetovanje muža sa ženom. »Ne možemo dati jednostavan odgovor na pitanje, je li život u patrijarhalnoj ili u modernoj sredini lakši, prijatniji i povoljniji za ženu, ni obratno u kojoj su sredini njeni tereti teži« (261).

Šedmo poglavlje obuhvaća probleme poroda i pitanje djece, te se u njemu izlažu podaci o broju poroda i broju djece, ugroženosti majki («u starinskim je područjima smrtnost majki kod poroda tako velika da je ona vjerojatno glavni razlog za pojavu ženske manjine u tim oblastima» [266]), ograničavanju poroda («u fazi naturalne privrede [...] zemlje ima napretek [...], ali su radnici dragocjeni [...]. Djeca su bogatstvo zadruga» [267]); primoravanju na ograničenje poroda, efektu ograničavanja i stavovima prema neplodnosti žene (čovjek intaktnog patrijarhalnog režima miri se sa sudbinom, jer »samo dobra sudbina može da mu dosudi najvišu blagodat života: djecu« [277]), dok u ostalim područjima vlada ili negativno prosuđivanje o neplodnosti žene (starinska područja) ili tolerancija i pozitivno prosuđivanje [moderna područja]).

Vanbračni, predbračni i ljubavni odnosi pokazuju »regionalne [...] razlike veće nego u ma kojoj (drugoj) domeni života« (284). Ti odnosi prikazani su u osmom poglavlju knjige pomoću ovih pojavnih oblika: život »bijelih udovica« (spolna apstinencija može trajati decenijima ili čak doživotno, jer muškarci odlaze na rad izvan sela ili zemlje, i to najviše iz Makedonije, Primorja i bivše Vojne krajine; »čudna je koincidencija da su naša dva područja sa stalozanim porodičnim životom — Makedonija i Primorje — glavne emigrantske oblasti. Ta činjenica donekle zamagljuje vezu između bračne vjernosti i faze razvika ekonomije (i porodičnog života)« (285); u Primorju su »bijele udovice« po pravilu vjerne, kao i u Makedoniji. »Ako muž ode na pečalbu, žena beleži crte (recke) na zidu i zadužuje muža, a ovaj po povratku jednu po jednu briše' (Srez Đevdelija)« [287] (što se ne bi moglo reći i za žene iz bivše Vojne krajine); vjera i nevjera udatih žena (»bračna vjernost žene [...] jedan je od najpostojanijih znakova za intaktnost patrijarhalnog reda, a i za stabilizaciju na novom temelju« [293]); opasnosti za žene u slučaju nevjere (česte su smrtne osude); analize pitanja jesu li čedne djevojke i vjerne supruge (»zaključke u korist teorije da bi u braku bile vjernije one žene koje nisu imale prilike za slobodne pokušaje prije nego što su se udale ne možemo stvoriti« [308]); vjere i nevjere muževa (»nevjera muža ima [...] značenje simptoma za naglo raspadanje patrijarhalnog reda« (308); veća je tolerancija, ipak, nego kod nevjere žene); promjene u vjernosti supružnika i proučavanja tla koje pogoduje ljubavi (u patrijarhalnoj sredini s plementskim obilježjem »jedino ljubav između krvnih srodnika uživa punu moralnu sankciju« (318), dok u sredini pod orijentalnim utjecajem ljubav se jače razvija, iako ometana fatalizmom, a u fazi naglog preformiranja javljaju se mnogi elementi koji pogoduju razvitku ljubavi, ali i grubi novčani interesi koji je kvare).

U devetom i desetom poglavlju knjige opisani su i istraženi posebni fenomeni (dovedeni u vezu s porodičnim odnosima): alkoholizam (sklonost alkoholu, pijančevanje u različitim područjima, zlostavljanje žena u pijanstvu i simptomatsko značenje alkoholizma) i analfabetizam (brojčani podaci o nepismenima, razlika u pismenosti spolova itd.). »Dispozicija za alkoholizam nastaje tamo gdje neki kraj (ili neka grupa) stoji pod koncentričnim pritiskom nepovoljnih okolnosti bez vidljivog izlaza, naročito kad politički momenti djeluju u smjeru deklasacije ili difamacije, a stari patrijarhalni red je u rasulu (330) [...]. U neovisnosti o regionalnoj osebnosti leži simptomatska vrijednost alkoholizma« (331). Odnos pismenosti (ili nepismenosti) i porodice ne pokazuje neku direktnu

povezanost, a pogotovo ne negativan ili pozitivan utjecaj, ali se iz tog odnosa ipak mogu izvući neke korelacije: pismenost nije odlučan faktor za zdravlje i opadanje smrtnosti djece (naročito ne u Hrvatskoj), autoritet muža nije veći u područjima u kojima ima više nepismenih žena nego muškaraca (čak obrnuto u Hrvatskoj) i »pismenost žena ne preobražava po pravilu porodičnu hijerarhiju u smjeru veće jednakosti« (341).

Jedanaesto, dvanaesto i trinaesto poglavlje (porodične zadruge, patrijarhalni poredak i transformacija porodice) predstavljaju, u određenom smislu, sintezu svih ostalih dijelova knjige, a u isto su vrijeme zaključno razmatranje o razvijenosti i tendencijama razvitka jugoslavenske porodice prije rata.

Porodična zadruga imala je pozitivno značenje za nebrojene generacije, pa, iako je u vrijeme istraživanja malo gdje još bila sačuvana, ipak su se u odnosu na nju mjerile sve promjene. »Zadružna tradicija bojadiše sve odnose u porodici« (344) na našim područjima. Principi zadružne porodice (muški članovi ne napuštaju zajednicu, svaki član ima svoj određeni rang, svi oženjeni muškarci sudjeluju u odlukama, privatnog vlasništva nema itd.) bili su u dugim razdobljima normom, premda zadruga »nikad nije bila apsolutna norma« (347), jer su uz nju uvijek postojala i inokosna gospodarstva. Svjetska agrarna kriza 1873—1895. god. i uvlačenje zemlje kao robe u promet, po dru R. Bičaniću, glavni su razlozi i neposredni povodi za raspadanje zadružnog gospodarstva (u Hrvatskoj). Uz te objektivne razloge, veoma jaki su bili i subjektivni — težnja mladih seljaka da usprkos opasnostima i poteškoćama ostvare diobu i zadobiju »slobodu«.

Patrijarhalni sistem na južnoslavenskom području imao je tri varijante: orijentalnu (»usredotočenost interesa na privatnu sferu i fatalistički pogled na svijet« (366), težište je na ličnom životu — lična zadovoljstva i užici s jakom umjetničkom notom, ropska pokornost), plemensku (ili slavensku) (težište, ne u zadrugama, već u plemenu ili bratstvu, kolektivističke tendencije, predominacija kolektivne odgovornosti) i varijantu pod zapadnjačkim utjecajima (individualističke tendencije). Autohtona slavenska zadružna porodična struktura bila je najjače zastupljena. Patrijarhalni odnosi su se prvo razvili, iako se često misli drukčije, »u krajevima s visokim životnim standardom [. . .]. U velikim zadrugama bio je životni standard mnogo viši nego u inokosnim kućama kasnije epohe. Međutim, u periodu između dva svjetska rata nalazimo patrijarhalne običaje i odnose najbolje uočuvane u siromašnim (većinom planinskim) selima« (381), dakle u izoliranim naseljima, a to je uzrok i ujedno posljedica teškog konzervativizma koji se tada javlja u patrijarhalnom režimu. Elementi različitih kultura najlakše se spajaju na nivou prirodne ekonomije, uz koju je vezan patrijarhalni poredak. Na jugoslavenskom području iz tog kontakta kultura nastao je novi, jedinstveni stil, koji je naročito izražen u zajedničkim obilježjima patrijarhalnoga porodičnog života (zadružni je život norma, žena je rijetka i dragocjena, želja i potreba za djecom velika je, strogo je izgrađena porodična hijerarhija, spolni je moral strog, brak je čvrst, slabe su individualističke komponente itd.).

»U većini naših područja (395) [. . .] slomila se ekonomska i porodična organizacija naglo i bez prelaza sa svim znakovima katastrofe (396) [. . .]. Dva su područja bila središta naglih ekonomskih promjena i burnih previranja (nagle preformacije) u porodici: Srbija i Hrvatska« (397) — u njima su uočljivi znakovi raspadanja patrijarhalnog života (dijeljenje zadruga, »uvjeti za život postaju lakši, uvjeti za udaju djevojke teži« (399), porodična hijerarhija ruši se,

snaha otkazuje poslušnost, broj djece smanjuje se, javlja se miraz, bračna je vjernost uzdrmana, analfabetizam se smanjuje, ali je alkoholizam u porastu, vlada neobuzdani individualizam, te je »lična [...] sloboda samo osigurana za fizički i ekonomski jake« (400 itd.). »Nova stabilizacija«, naprotiv, kao faza porodičnog života, sastoji se od starinačkih (staloženi i smireni porodični odnosi, uzajamna vjernost i respekt djece kao i u patrijarhalnom poretku) i modernih elemenata (uzdignuta pozicija žene i omladine, seksualne slobode i realistički stav prema novcu kao i u fazi nagle preformacije) u specifičnoj kombinaciji. Ona ima izrazitu zapadnoevropsku obojenost (ekonomski elementi direktno utječu na porodični život, seljaci su se adaptirali promijenjenim prilikama bez revolta, ogorčenja ili neurotskih reakcija i sl.), a karakteristična je za Primorje. Jedan zaključak o transformaciji porodice siguran je, a taj je »da burno preobražavanje ekonomije ide paralelno s neslogom u porodici« (424), neovisno o diferentnim regionalnim tradicijama. »Ne možemo znati hoće li patrijarhalna područja dospjeti u slično stanje neuravnoteženosti kao područja u burnom previranju, a još manje hoće li porodica u području burne preformacije dostići novu stabilizaciju« (424). Novi »naleti« ekonomije nakon rata prekinuli su linije razvitka, jer se industrijalizacija, urbanizacija i planirana ekonomija »ne (mogu) smatrati nastavkom novčane i tržišne ekonomije kapitalističkog kova [...]. Pitanje bi li porodična ravnoteža u selima burne preformacije bila ponovo uspostavljena da nije bilo revolucionarnih promjena ostaje zauvijek otvoreno« (425).

Istraživanje promjena u jugoslavenskoj porodici pred drugi svjetski rat nije jedini cilj studije V. Erlich, ona ima i daljnje ciljeve: »konkluzije koje izvodim treba da imaju značenje i preko i izvan jugoslavenske seoske porodice, tako da objekt istraživanja služi donekle i kao primjer za demonstraciju nekih općih teza« (28). Četrnaesto, petnaesto i šesnaesto poglavlje knjige (kontakti kultura, regionalni stilovi porodičnog života i usporedbe s američkom porodicom) daju zaključke »koji imaju pretenziju općenitijeg značenja« (28). Međutim, baš ta tri posljednja poglavlja donekle odudaraju od cijele knjige, jer su umjetno izdvojena i prilično uopćena, čak i nepotrebna (naročito poglavlje o američkoj i jugoslavenskoj porodici), a problematika koja je u njima obuhvaćena (historijsko-ekonomska međuzavisnost i uvjetovanost raznovrsnih pojava porodičnih odnosa) trebalo je da bude, a djelomično i jest, kontinuirano izložena u cijeloj knjizi uz svaku pojedinu pojavu.

Porodični odnosi svakoga jugoslavenskog područja odražavaju kontakte kultura (iz njih su se uostalom i razvili diferencirani regionalni stilovi porodičnog života), bilo s kulturama Istoka i Zapada (s Turcima [orijentalni], Austrijom [germanski] i Venecijom [romanski utjecaj]), pa čak i s Bizantom), bilo međusobno (»akulturacija« unutar Jugoslavije nastale ujedinjenjem). Jedan subjektivan moment, koji je rezultat i posljedica kontakta kultura, posebno je interesantan, a odnosi se na našu nedavnu prošlost. Ako ljudi, prema ranije postavljenim ciljevima i stečenim sklonostima, realnost doživljavaju kroz subjektivnu prizmu (»tendenciozna apercepcija« A. Adlera), to znači da »ranije nastale vrednote odlučuju kako će neka grupa i [...] narod doživjeti historijske događaje« (427). U času napada Nijemaca na Jugoslaviju u prošlom ratu kao dominantna vrednota ljudi (i naroda) »manifestirala se narodna nezavisnost koja se može i negativno formulirati, kao potpuna netolerancija za tuđu dominaciju [...]. Zbog svoje apsolutne netolerancije prema neprijatelju u zemlji, gubici Jugosla-

vena bili su naročito visoki [...]. U Jugoslaviji je poginulo gotovo 11% stanovništva. To je bila cijena koju su Jugoslaveni platili za svoju ‚dominantnu vrednotu‘ (428).

Otpornost porodice i njena sposobnost regeneracije, usprkos pesimističkim predskazivanjima, pokazala se u toku i poslije rata — institucija porodice preživjela je i te historijske okolnosti, najviše zato, zaključuje V. Erlich, što »ona ima duboko korijenje u ljudskoj prirodi: ona može premostiti kontradikcije koje izviru iz dvojakе prirode čovjeka kao individualnog i kolektivnog bića bolje nego ikoja druga ljudska institucija. Potpuno riješiti ljudsku problematiku međutim, ne može ni ona« (485).

Ovo djelo V. Erlich, usprkos nekim nedostacima (subjektivističke ocjene »nadarениh« anketara često su uzimane kao naučne i objektivne, vrlo mali uzorak ne daje mogućnost da se izbor sela (oko 1%) proglašati reprezentativnim, prilično je prisutan utjecaj »psihologije« i suvremene pozitivističke američke sociologije, poglavlja s pretenzijom općenitijeg značaja uopćena su i nedovoljno znanstveno argumentirana, pretjerano se često ističe »ratnička tradicija« i dovodi u vezu s agresivnošću u braku kod »dinarske« porodice i sl.), u svojoj izvornosti, jedinstvenosti i sveobuhvatnosti, predstavlja značajno djelo, bez kojeg je nemoguće daljnje istraživanje problema predratnog, ali i današnjeg, jugoslavenskog društva, posebno, s područja sociologije porodice i ruralne sociologije (sociologije sela) i s područja antropologije, historije i etnologije. Zbog toga je ono 1970. god. i prihvaćeno kao udžbenik Sveučilišta u Zagrebu. To korisno i složeno istraživanje unutarporodičnih odnosa kod naših naroda u nedavnoj prošlosti izloženo je na pristupačan način, obogaćeno je brojnim duhovitim i prikladnim primjerima, tako da svaki čitalac može s lakoćom i s užitkom upoznati se s problemima koje ta naučna studija iznosi. V. Erlich dalje istražuje probleme obitelji i intimnih odnosa, s ciljem da završi »drugi dio studija o transformaciji porodice, ne samo na selu nego i u gradu« (20) (i u poslijeratnom razdoblju). Uspješan završetak toga istraživanja pružio bi veoma korisnu znanstvenu analizu i izvornu građu svakom naučnom radniku koji izučava našu nedavnu prošlost i dinamične promjene današnjice.

Igor Graovac

POVIJEST RADNIČKOG POKRETA I DRUŠTVENE ZNANOSTI U FRANCUSKOJ

Francuska mjesečna revija za politiku, marksizam i kulturu — *La Nouvelle Critique* vodi anketu o odnosima povijesti i ostalih društvenih znanosti, o mjestu povijesti u odnosu na razvoj tih znanosti. U dosadašnjem toku ankete mišljenja o toj problematici iznijeli su neki povjesničari, stručnjaci za pojedina područja povijesnih istraživanja.¹ U broju od lipnja 1972. godine objavljen je, pod

¹ Usp. G. Duby, L'histoire sociale et mentale, *La Nouvelle Critique*, 34/1970. J. Kabk, Une nouvelle science historique, Isto, 35/1970. A. Soboul, Problèmes théoriques de l'histoire de la Révolution Française, Isto, 43/1971. P. Vilar, Problèmes théoriques de l'histoire, Isto, 50/1972.